

ویژگی ها و کارکردهای تربیتی ابتلاء و امتحان از منظر قرآن و روایات

اکرم محمدی کویجانی^۱

* پایه ی پنجم تمام وقت مقطع سطح دو، حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها)، شهرستان بافق

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده:

هدف این مقاله ویژگی‌ها و کارکردهای تربیتی ابتلاء و امتحان از منظر قرآن و روایات است. آگاهی از اهداف، ویژگی‌ها، کارکردها و اثرات تربیتی آزمایش‌های الهی برای انسان، نقش غیرقابل‌انکاری در رشد، سعادت و کمال او دارد. آزمایش‌های الهی بر مبنای قرآن، اهدافی نظیر تمیز مؤمنان و تمحیص اعمال آنها، شناسایی مجاهدان و صابران، تعیین بهترین سرنوشت برای انسان‌ها و تقویت صبر آنها دارد. همچنین آزمایش‌های الهی، ویژگی‌هایی نظیر تفاوت در سطح دشواری آزمایش‌ها، فراگیر بودن آزمایش‌ها در زندگی، برخوردای از مدت زمان معین و تناسب داشتن آزمایش با سطوح رشد اجتماعی و فردی انسان‌ها و اجتماع دارد. بخش بعدی مقاله، کارکردها و آثار تربیتی آزمایش‌های الهی را در مواردی همچون ایجاد آگاهی، ارتقاء انسان، استحقاق پاداش و کیفر و ایجاد انگیزه و اراده، بررسی و تحلیل می‌کند. این تحقیق به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده و از نوع تحقیقات بنیادی و کتابخانه‌ای بوده که محقق پس از مطالعه و بررسی کتابخانه‌ای، اقدام به توصیف، تحلیل و بررسی آنها کرده است.

واژگان کلیدی: ابتلاء، امتحان، ویژگی‌های ابتلاء و امتحان، کارکردهای ابتلاء و امتحان، ابتلاء در قرآن، امتحان در روایات.

مقدمه:

انسان نسبت به همه نعمت ها، حوادث و پیش آمدها در معرض امتحان و آزمایش و به عبارت دیگر یک سلسله تکالیف عبادی و اخلاقی قرار می گیرد، که اگر به آن عبادات، یا حالات اخلاقی مانند صبر و استقامت و توکل قیام کند در حقیقت از عهده امتحان بر آمده و شایسته الطاف و فیوضات و مقامات معنوی، و پاداش دنیائی و اخروی خواهد شد، و اگر از انجام تکالیف عبادی، و تحقق حالات اخلاق امتناع ورزد، و اعراض نماید، و سستی و تنبلی و فرار از مسئولیت نشان دهد، از درک فیوضات محروم، و از رحمت الهی مطرود، و در امور زندگی دچار شکست می شود. اگر کسی به مشکلات و مصیبت ها فقط از زاویه جهان مادی نگاه کند، شاید بتواند برای هر کدام دلیلی مادی بیابد؛ مثل اینکه خشکسالی را معلول نیامدن باران، مریضی به علت عدم رعایت بهداشت و ورشکستگی را نشانه ای بر عدم آگاهی از تجارت دانست. امتحانات الهی به گونه ای است که تنها مربوط به فرد نمی شود، بلکه گاهی خداوند جامعه و یا ملتی را امتحان می کند. این امتحان گاهی در اثر اعمال ناشایست و ناپسند انسان ها و گاه در اثر عوامل دیگر است. از دیدگاه قرآن تمام مصایبی که بر فرد و اجتماع وارد می شود، زاییده و برگرفته از رفتار ناپسند بشر و سوءاستفاده از آزادی های خود است. یکی از سنت های خداوند در مورد انسان های مکلف، سنت ابتلا و امتحان است. خداوند همه انسان ها را در هر زمان و شرایطی در بوته آزمایش و ابتلا قرار می دهد. ابتلا و امتحان الهی قرار گرفتن انسان در مقابل رویداد و حادثه ای است که می تواند در آن یکی از دو راه خوب و بد و یکی از دو طریق سعادت و شقاوت را انتخاب نماید. سنت امتحان همانند دیگر سنن خداوند به زمان خاصی از حیات آدمی اختصاص ندارد، آدمی آن گاه که مکلف به تکالیف الهی می گردد تا آخرین لحظه های حیات در معرض امتحانات پی در پی خداوند قرار می گیرد. همچنین فراگیر است و همه انسان ها را در برمی گیرد؛ مؤمنان، کفار، منافقان، انبیاء، اولیاء ائمه و... همه و همه سوار بر امواج گاه آرام و گاه بسیار تند و شدید امتحانات الهی قرار می گیرند، گروهی سربلند و سرافراز با صبر و پایداری و تحمل رضایت به ساحل پیروزی دست می یابند و دسته ای دیگر به سختی در آن ساحل آرام می گیرند و عده ای هم غرق گشته و در پیش گاه خداوند مردود و رسوا می شوند.^۱

^۱ - موسوی نسب، سید جعفر؛ ابتلاء و آزمایش انسان در قرآن، ج ۱، ص ۱۵.

از آن جایی که آزمایش یک سنت همگانی الهی است و تأثیر بسزایی در سعادت و شقاوت و پاداش و کیفر انسان ها دارد، لازم است که زوایای این بحث از نظر قرآن بررسی شود تا همه انسان ها از حقیقت آزمایش آگاه و با راه های صحیح برون رفت از آزمایش الهی آشنا گردند. به خاطر همین مهم بر آن شدیم که آیات قرآن مربوط به آزمایش را جمع کنیم و پاسخ سؤالات مذکور را از قرآن به دست بیاوریم تا زمینه آگاهی و شناخت همگان فراهم آید.

صالحی (۱۳۹۴) در پژوهشی تحت عنوان فلسفه آزمایش و ابتلا در قرآن و روایات و نقش سازندگی آن در تربیت انسان. آموزه های تربیتی در قرآن و حدیث، به این نتیجه رسید که امتحان های الهی نقش مهمی در ایجاد انگیزه و پیشرفت، ترفیع درجه، تطهیر گناهان و آگاهی و بیداری برای توبه و بازگشت به خداوند را در پی دارد.^۱

۱- مفاهیم

۱-۱- تعریف واژه ابتلاء در لغت و اصطلاح

ابتلاء در لغت: کلمه «ابتلاء» مصدر ثلاثی مزید است از باب افتعال از ریشه «بلاء». این واژه و مشتقات آن در قرآن کریم ۳۷ بار در ضمن ۳۴ آیه به کار رفته است.^۲ کلمه «ابتلاء» به معنای آزمون، تجربه و کشف کردن به کار می رود؛ يقال بلاء و ابتلاء اذا اختبره و امتحنه. ابتلاء در اصطلاح: به غم و اندوه از آن سبب بلاء گویند که بدن را کهنه و فرسوده می کند.^۳

۲-۱- تعریف واژه امتحان در لغت و اصطلاح

امتحان در لغت: به معنای آزمودن است.^۴

^۱ - صالحی، فلسفه آزمایش و ابتلا در قرآن و روایات و نقش سازندگی آن در تربیت انسان، ج ۲، ص ۱۵.

^۲ - موسوی نسب، همان، ج ۱، ص ۱۶.

^۳ - قریشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲۹۱.

^۴ - جوهری، الصحاح، ج ۶، ص ۲۲۰۱؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۴۰۱.

افزایش روحیه رضایت، افزایش روحیه سپاس‌گزاری: از جمله آثار آزمایش آن است که گروهی که درباره سپاس از نعمت‌های پروردگار و اداء وظایف استقامت می‌نمایند و هرگز نعمتی را کفران ننموده و فرصتی را از دست نمی‌دهند^۱. اگر خداوند برای آزمایش یا هدف دیگر بخواهد زبانی به افراد برساند جز خود او کسی توان برطرف کردن آن را ندارد و اگر برای آنها خیری بخواهد هیچ کس مانع فضل او نخواهد شد.

۳-۱۵- ظهور حقیقی شخصیت افراد

مهم‌ترین فلسفه و حکمت ابتلاء (آزمایش) از دیدگاه قرآن کریم، شناسایی چهره واقعی افراد به معنای ظهور صلاحیت‌ها و استعدادهای آنان و طهارت و خباثت نفس انسان است؛ چرا که برجستگی‌ها و کرامت‌های روحی انسان در شرایط دستور ابتلاء خود را نشان می‌دهد. قرآن کریم در آیات متعددی بر این حقیقت تصریح نموده است که ذیلاً به چند مورد آن اشاره می‌شود. «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبْلُوَ أَخْبَارَكُمْ؛ ما همه شما را قطعاً آزمایش می‌کنیم تا معلوم شود، مجاهدان واقعی و صابرين از میان شما کیانند و اخبار شما را بیازماییم»^۲.

جمله «حتی نعلم المجاهدين منكم» به این معنا نیست که خداوند از این گروه آگاهی ندارد، بلکه منظور تحقق معلوم الهی است و مشخص شدن این گونه افراد است؛ یعنی تا این علم الهی تحقق خارجی یابد و عینیت حاصل کند و صفوف مشخص شود.^۳ «وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللَّهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ؛ ما کسانی را که پیش از آنان بودند آزموده ایم. باید علم خدا در مورد کسانی که راست می‌گویند و کسانی که دروغ می‌گویند تحقق یابد»^۴.

۱- حسینی همدانی، انوار درخشان، ج ۳، ص ۲۱۰.

۲- محمد: ۳۱.

۳- مکارم شیرازی، همان، ج ۲۱، ص ۴۸۲.

۴- عنکبوت: ۳.

معنای علم خدا به همان معنای قبلی است که در ذیل گفته شده است. «وَلِيَتْلَى اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ؛ او آن چه را که شما در سینه دارید می آزماید تا دل های شما کاملاً خالص گردد و او به همه اسرار درون شما آگاه است».^۱

۳-۱۶- از بین رفتن غرور و تکبر

حضرت علی (علیه السلام) در این زمینه می فرماید: «لَكِنَّ اللَّهَ يَخْتَبِرُ عِبَادَهُ بِأَنْوَاعِ الشَّدَائِدِ وَيَتَعَبَّدُهُمْ بِأَنْوَاعِ الْمَجَاهِدِ وَيَبْتَلِيهِمْ بِضُرُوبِ الْمَكَارِهِ إِخْرَاجاً لِلتَّكَبُّرِ مِنْ قُلُوبِهِمْ وَإِسْكَاناً لِلتَّذَلُّلِ فِي نَفْسِهِمْ؛ خداوند همواره بندگان خود را به انواع شدايد آزمایش می کند و تکالیفی گوناگون، بر خلاف طبع آسایش طلب آن ها، بر آنان مقرر می دارد تا غرور و تکبر از دل شان بیرون رود و نفوس شان به تعبد خدا عادت کند».^۲

نتیجه گیری:

هدف خداوند از آزمایش ها در زندگی انسان، تکمیل و رساندن آدمی به کمال لایق و شایسته و نیز اتمام حجت بر بندگان است. با توجه به آیات قرآن و روایات، ویژگی آزمایش های الهی در مواردی نظیر تفاوت در سطح دشواری، تناسب با سطح رشد فردی واجتماعی، فراگیری آزمایش ها در طی زندگی انسان ها و برخورداری آزمایش ها از زمان معین، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. در آخر با توجه به بخش های قبلی، کارکردها و آثار تربیتی آزمایش های الهی در زمینه تقویت اراده و انگیزه، ایجاد رقابت، استحقاق پاداش و تنبیه، ارتقاء انسان ها، فراهم کردن زمینه توبه و بازگشت و مهم تر از همه، ایجاد آگاهی و بیداری از غفلت به عنوان شش کارکرد و اثر تربیتی آزمایش های الهی تبیین شد.

^۱ - آل عمران: ۱۵۴.

^۲ - ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۳، ص ۱۵۷.

منابع

*قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای

- ابن ابی الحديد، شرح نهج البلاغه، قم: دار الكتب الاسلاميه، ۱۹۶۱ م.
- الحرّانی، ابن شعبه، تحف العقول، الشيخ حسين الاعلمی، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بيروت، ۱۴۲۳ هـ.
- باقري، خسرو، نگاهي دوباره به تربيت اسلامي، چاپ دوم، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۷۰.
- پسندیده، عباس، رضایت از زندگی، چاپ پنجم، سازمان چاپ و نشر دارالحديث، ۱۳۸۶ ش.
- پیروزر، سهیلا، ابتلاء در قرآن وحدیث، مشهد: نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی، ش ۲، دوره دوم، ۱۳۷۸.
- جوادى آملی، عبدالله، هدایت در قرآن، علی زمانی قمشه‌ای، مرکز نشر اسراء، قم، ۱۳۸۱ ش.
- حسینی جرجانی، سید امیر ابوالفتوح، آیات الأحکام (جرجانی)، تهران: انتشارات نوید، س ۱۴۰۴ ق، چ اول.
- حسینی همدانی، محمد حسین، انوار درخشان، تهران، کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴ هـ ق، ج ۳ ص ۲۱۰.
- راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، ارشاد الازهان الی تفسیر القرآن، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، س ۱۴۱۹ ق، چ اول.
- سید رضی، نهج البلاغه، بنیاد نهج البلاغه، ۱۴۱۳ ق.
- شاکریان، طاهره و دیگران، بررسی تطبیقی سنت امتحان الهی در قرآن کریم و مثنوی مولانا، مجله زبان و ادب فارسی، ۱۳۹۸ ش، شماره ۳۸.
- شرتونی، سعید، اقرب الموارد، دار الاسوه، ۱۴۱۶ ق.
- شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، جماعه المدرّسین فی الحوزة العلمیه، ۱۴۰۴ ق.

- الصحيحه السجاده، ترجمه على شيرواني، قم، الهادي، ١٤١٨ ق.
- طباطبائي، محمد حسين، الميزان، ترجمه موسوي، دفتر انتشارات اسلامي، ١٣٧٤ ش.
- طبرسي، فضل بن الحسن، تفسير مجمع البيان، ترجمه شيخ حسن نوري وديگران، تهران: انتشارات فراهاني، ١٣٦٧.
- طبرسي، فضل بن حسن، مكارم الاخلاق، قم، الشريف الرضي، ١٤١٢ ق.
- الطريحي، فخر الدين، مجمع البيان في تفسير القرآن، دفتر نشر فرهنگ اسلامي، تهران، ١٣٧٨ ش.
- علامه طباطبائي، محمد حسين، الميزان، مترجم: موسوي همداني سيد محمد باقر، قم، دفتر انتشارات اسلامي جامعه مدرسين حوزه علميه قم، ١٣٧٤ ش، پنجم..
- علامه مجلسي، بحار الانوار، مؤسسه الوفاء، ١٤٠٣ ق.
- فيض كاشاني، فتح الله، منهج الصادقين، تصحيح على اكبر غفاري، تهران، ١٣٤٦ ش.
- قريشي، سيد علي اكبر، قاموس قرآن، چاپ ششم، دارالكتب الاسلاميه، ١٣٧١ ش.
- قطب الدين راوندي، سعيد بن هبه الله، الدعوات، قم، انتشارات مدرسه امام مهدي، ١٤٠٧ ق.
- قمي، علي بن ابراهيم، تفسير قمي، دار الكتاب، ١٣٦٧ ش.
- كليني، ابوجعفر محمد بن يعقوب، الكافي، تصحيح على اكبر غفاري و محمد آخوندي، تهران، دار الكتب الاسلاميه، ١٣٨٨ ش.
- مصطفوي، حسن، التحقيق في كلمات القرآن الكريم، تحقيق و ضبط عبدالسلام محمد هارون، مكتب الاعلام الاسلامي، قم، ١٤٠٤ ق.
- مطهري، مرتضي، آشنائي با قرآن، چاپ اول، انتشارات صدرا، ١٣٧٧ ش.
- مطهري، مرتضي، بيست گفتار، تهران: صدرا، پنجم، ١٣٥٨ ش.
- مغنيه، محمد جواد، الكاشف، ترجمه موسي دانش، چاپ اول، مؤسسه بوستان كتاب قم، ١٣٨٣ ش.
- مكارم شيرازي، ناصر، تفسير نمونه، چاپ دهم، دارالكتب الاسلاميه، ١٣٧٢ ش.
- موسوي نسب، سيد جعفر، ابتلاء و آزمون انسان در قرآن، چاپ اول، ارزشمند، ١٣٨٥ ش.

میر باقری، سید حسن، سیمای انسان مختار در قرآن، چاپ اول، تهران: انتشارات
نشر رایزن، ۱۳۷۸.

نجاتی، محمد عثمان، قرآن و روانشناسی، مترجم عباس عرب، چاپ اول، بنیاد
پژوهش‌های اسلامی آستان قدس مشهد: ۱۳۶۹.